Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

RAQAMLI MEDIAMAKONDA TARIXIY HAQIQAT VA JADID MEROSINI AXBOROT MANIPULYATSIYASIDAN HIMOYALASHNING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

Nargiza Ortig‘aliyevna Jo‘raboyeva*
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ nargiza35@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid merosiga oid raqamli materialning ishonchlilik shartlari tahlil qilinadi. Konseptual usul tarixiy xato, bahsli talqin va manipulyatsiyani farqlaydi. Kelib chiqish, kontekst, dalillash va tuzatish imkoniyati birlashtiriladi. Ta’lim uchun manba pasportiga tayangan tahririy laboratoriya taklif etiladi. Tadqiqot nazariy bo‘lib, yolg‘on axborotning tarqalish darajasi o‘lchanmagan.

Kalit so‘zlar

tarixiy haqiqat, jadid merosi, raqamli xotira, manipulyatsiya, manba tanqidi, epistemik mas’uliyat.

DOI: 10.5281/zenodo.23282083

KIRISH

Raqamli mediamakonda tarixiy merosni himoya qilish muammosi noto‘g‘ri ma’lumotni topish bilangina cheklanmaydi. Haqiqiy parcha kontekstdan uzilishi, izoh asl matn o‘rnida ko‘rsatilishi yoki ishonchli tasvir unga aloqasiz xulosani tasdiqlash uchun ishlatilishi mumkin. Shu bois mazkur maqolada tarixiy haqiqatni asrash yagona ruxsat etilgan talqinni o‘rnatish emas, da’vo, manba va talqin o‘rtasidagi bog‘lanishni tekshirish imkonini saqlash sifatida tushuniladi. Bu yondashuv erkin ilmiy munozarani axborot manipulyatsiyasi bilan adashtirmaslikni talab qiladi. M.Dalieva jadidlarning o‘zbek matbuoti shakllanishidagi hissasini ma’rifiy va kommunikativ faoliyat bilan bog‘lab o‘rganadi [1]. Ushbu tarixiy yo‘nalish matbuotni faqat axborot tashuvchisi emas, umumiy muammolar muhokama qilinadigan muhit sifatida ko‘rishga yordam beradi. Biroq jadid matbuotini bugungi algoritmik platformaning aynan oldingi shakli sifatida talqin qilish asosli emas. N. Satibaldievaning jadid matnlarini korpus asosida tahlil qilishga bag‘ishlangan ishi matn birliklarini kengroq kontekstda o‘rganish yo‘nalishini taklif etadi [2]. Bu metodik imkoniyat tarixiy so‘zning hozirgi ma’nosini avtomatik tasdiqlamaydi.

Pedagogik muammo tarixiy merosga oid materialni tekshirish topshirig‘i ko‘pincha «rost yoki yolg‘on» tanloviga qisqartirilishi mumkinligidadir. Mazkur binar shakl noto‘g‘ri sana bilan bahsli normativ xulosani, soxta tasvir bilan ochiq belgilangan badiiy rekonstruksiyani bir xil turga kiritib yuboradi. Ta’lim oluvchi manbaning muallifi, yaratilish sharoiti va o‘zgartirilish tarixini aniqlash bilan birga, ayni dalil qaysi hukmni qo‘llab-quvvatlashini ham bilishi kerak. Tekshirishning predmeti faqat kontent emas, undan chiqarilgan xulosaning chegarasidir.

Tadqiqot maqsadi jadid merosiga doir raqamli materialni mas’ul talqin qilishning ijtimoiy-falsafiy mezonlarini va oliy ta’limda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan tahririy tahlil tartibini ishlab chiqishdir. Asosiy tezisga ko‘ra, tarixiy haqiqatni himoyalash kelib chiqish, kontekst, dalillash va tuzatish imkonini birlashtirgandagina epistemik qiymat kasb etadi. Maqola muayyan platformada manipulyatsiya tarqalish darajasini o‘lchamaydi; unda jadidlar haqidagi aniq soxta video mavjudligi ham da’vo qilinmaydi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Korpus sakkizta ilmiy maqola va bobidan tuzildi. Ikki mahalliy ish jadid matbuoti va matnlar bilan ishlash kontekstini, ikki rus tadqiqoti raqamli xotira hamda identiklik masalasini, qolgan to‘rtta ish algoritmik hokimiyat va axborotning epistemik ishonchliligini yoritadi. Manbalar o‘zaro bir xil xulosa bergani uchun emas, tarixiy dalilning raqamli shaklda tarqalishidagi turli zaif nuqtalarni ajratgani uchun tanlandi. Tanlov tizimli bibliometrik sharh sifatida ko‘rsatilmaydi.

Konseptual tahlil «asl hujjat», «raqamli nusxa», «transkripsiya», «tarjima», «rekonstruksiya» va «talqin» tushunchalarini farqlashdan boshlandi. Keyin bir xil mazmunning turli shakllarga ko‘chishida qaysi axborot saqlanishi yoki yo‘qolishi mumkinligi fikriy misollar bilan tekshirildi. Normativ bosqichda tekshirish yuki da’voning og‘irligi bilan bog‘landi: umumiy ma’rifiy izoh va tarixiy shaxsning obro‘siga jiddiy ta’sir qiluvchi da’vo bir xil darajadagi dalilni talab qilmaydi. Mualliflik tartibi shu farqlar asosida pedagogik topshiriqqa aylantirildi.

Tadqiqot yangi raqamli korpus yaratmagan, algoritmni texnik sinamagan va yolg‘on xabarlarni tasniflash bo‘yicha statistik natija bermagan. Foydalanilgan manbalarda bildirilgan nazariy fikrlar ularning mualliflariga nisbat beriladi; maqoladagi tekshiruv tartibi esa yangi normativ-pedagogik taklif sifatida ajratiladi. Bevosita tarixiy iqtiboslarning autentikligi qayta tekshirilmagani sababli jadid muallifiga qo‘shtirnoq ichida yangi jumla nisbat berilmaydi.

NATIJALAR

Tarixiy xatoning turlari va talqin erkinligi. Birinchi natija axborot nuqsonlarini to‘rtta turga ajratishdir. Atributsiya xatosida matn noto‘g‘ri muallifga tegishli qilinadi; kontekst xatosida haqiqiy parcha muhokama sharoitidan uziladi; mantiqiy xatoda dalil ko‘tara olmaydigan umumiy xulosa chiqariladi; taqdimot xatosida izoh yoki rekonstruksiya asl hujjat sifatida ko‘rsatiladi. Bu tasnif mazkur tadqiqotning tahliliy taklifidir. U barcha raqamli buzilishlarni qamrab oluvchi tayyor ilmiy klassifikator sifatida taqdim etilmaydi. N.Satibaldievaning korpusga yo‘naltirilgan yondashuvidan metodik jihat sifatida bir so‘zni alohida ko‘rishdan uning qo‘llanish muhitini o‘rganishga o‘tish olinadi [2]. Biroq so‘zning ko‘p uchrashi uning yagona mazmuni borligini isbotlamaydi. Talaba «millat», «tarbiya» yoki «taraqqiyot» kabi birliklarni tarixiy muallif, janr va muloqot vaziyatidan ajratmasdan talqin qilishi kerak. Zamonaviy termin bilan o‘xshashlik genealogik aynanlik emas. Shu farq lug‘aviy izoh bilan tarixiy-falsafiy xulosa o‘rtasidagi o‘tishni nazorat qiladi.

Ikkinchi natija bahsli talqinni faktik soxtalashtirishdan farqlashdir. Ikki tadqiqotchi bir xil hujjatdan turli asoslangan xulosa chiqarishi mumkin. Ularning kelishmasligi o‘z-o‘zicha manipulyatsiya belgisi emas. Manipulyatsiya haqidagi hukm uchun manbani yashirish, hal qiluvchi qarshi dalilni olib tashlash yoki bilib turib noto‘g‘ri nisbat berish kabi aniq amallarni ko‘rsatish kerak. Mazkur mezon merosni himoya qilish nomidan noqulay ilmiy savolni chetlashtirishning oldini olishga qaratilgan. Niyat to‘g‘risidagi ayblov esa dalilsiz chiqarilmaydi. Raqamli vositachilikning epistemik ta’siri. E.Trufanova raqamli muhitda inson xotirasining o‘zgarishini tahlil qiladi [3]. A.Lisenkova identiklik transformatsiyasini raqamli sharoit bilan bog‘liq holda muhokama qiladi [4]. Ushbu ishlardan bu maqola uchun olinadigan qiyosiy savol quyidagicha: tarixiy ma’lumotdan foydalanish qulaylashganida uning manbaviy chegarasi ham ko‘rinadigan bo‘lib qoladimi? Mualliflik xulosasi raqamli nusxani tarixiy manbadan ajratmaslikdir. Nusxaning aniqligi, matnni o‘qishdagi noaniq joylar va keyingi tahrir belgisi ta’limiy izohga kiritilishi kerak. D.Beer algoritmlarning ijtimoiy hokimiyatini nafaqat texnik hisoblash, balki ularning tanlash va tartiblashdagi mavqeyi bilan bog‘lab tahlil qiladi [5]. Shu asosda tavsiya lentasida ko‘p ko‘rinadigan tarixiy materialning o‘z-o‘zidan ishonchli emasligi farqlanadi. Maqolada barcha platformalar bir xil ishlaydi, degan da’vo qilinmaydi. Pedagogik taklif materialning mashhurligi haqidagi belgini uning tarixiy dalili bilan alohida ustunlarda ko‘rsatish. Tarqalishning sababi bilan haqiqatning asosi bitta mezon sifatida baholanmaydi. Q.Cassam «posthaqiqat» va mazmunsiz bayonot kabi umumiy yorliqlar ayrim axborot strategiyalarini tushuntirishga yetmasligini, propagandani o‘z xususiyatlari bilan tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi [6]. Mazkur yondashuvdan olingan metodik xulosa har bir xatoni oddiy bexabarlikka kamaytirmaslikdir. Shu bilan birga, barcha noaniq ifodani ongli propaganda deb atash ham asosli emas. Talaba ma’lumotning mazmunini, murojaat qilinayotgan auditoriyani va tanlangan ramziy qarama-qarshilikni tahlil qiladi; niyat haqidagi

xulosa uchun yetishmayotgan dalil ochiq qayd etiladi.

Tasvirning ishonchliligi va tekshirish chegarasi. R.Rini audio-vizual yozuvlar guvohlikni tekshirishga xizmat qiladigan tayanch rolini muhokama qiladi [7]. D.Fallis esa sun’iy yaratilgan ishonarli videolar hodisa haqida tashiladigan axborotning ishonchlilik imkoniyatini qanday kamaytirishini asoslaydi [8]. Bu tadqiqotlar jadidlar davriga doir mavjud materiallarning soxtaligini isbotlamaydi. Ular ta’limda tarixiy shaxsning sun’iy jonlantirilgan tasvirini hujjatli dalil bilan aralashtirmaslik zaruratini tushuntiradi. Badiiy yoki texnik rekonstruksiya o‘z maqomi ochiq ko‘rsatilgandagina mas’ul taqdim etiladi.

Mualliflik mezoni bo‘yicha vizual ishonarlilik tarixiy haqiqiylikka yetarli shart emas. Ayni paytda shubhalanishning cheksizligi ham bilim bermaydi: «hamma narsa soxta bo‘lishi mumkin» degan xulosa ishonchli manbalar o‘rtasidagi farqni yo‘qotadi. Maqola ehtiyotkor ishonchni taklif etadi: tekshirilgan nashr, izchil kelib chiqish zanjiri va mustaqil tasdiq mavjud bo‘lsa, da’voga ularning kuchiga mutanosib ishonch beriladi. Yangi dalil paydo bo‘lganda xulosa qayta ochiladi, lekin har qanday taxmin barcha dalilni bir vaqtda bekor qilmaydi.

1-jadval. Raqamli tarixiy materialni tahririy tekshirish tartibi

Bo‘g‘in	Asosiy savol	Tekshirish amali	Talqin chegarasi
Kelib chiqish	Material kim tomonidan va qachon yaratilgan?	Asl nashr va nusxa aloqasini qayd etish	Hisob yoki sahifa nomi autentiklikni kafolatlamaydi
Kontekst	Parcha nimadan ajratib olingan?	Oldingi-keyingi matn, janr va vaziyatni o‘qish	Qisqa parcha butun pozitsiya emas
Dalillash	Manba aynan qaysi hukmni qo‘llaydi?	Fakt, izoh va rekonstruksiyani ajratish	Ko‘rinishlar soni dalil kuchi emas
Tuzatish	Yangi dalil kelganda nima o‘zgaradi?	Xulosa versiyasi va tahrir sababini saqlash	Dalil yetishmasligi yolg‘onlikka teng emas

Jadvalning vazifasi tayyor avtomatik detektor o‘rnini bosish emas, raqamli materialni tahririy asoslashdir. Tekshirish natijasida «tasdiqlandi», «qisman qo‘llab-quvvatlandi», «dalil yetarli emas» yoki «rad etildi» kabi farqlangan xulosalar berilishi mumkin. Bu maqolada ushbu holatlar statistik toifalar sifatida o‘lchanmagan. Muhimi, dalil yetishmasligi bilan da’voning yolg‘onligi bir xil hukm emas. Talaba tasdiqlay olmagan jumlani shunchaki dalilsiz takrorlamaydi va uning o‘rniga qarama-qarshi da’voni ham o‘ylab topmaydi.

Raqamli meros tahririy laboratoriyasi. Pedagogik loyiha sifatida guruhlarga bir tarixiy masalaga oid turli shakldagi material berish taklif etiladi: nashrning raqamli nusxasi, qisqartirilgan izoh, ijtimoiy tarmoq uslubidagi bayon va ochiq belgilangan badiiy rekonstruksiya. Bularning barchasi o‘qituvchi tomonidan o‘quv maqsadida tanlanadi; haqiqiy soxtalashtirishni tarqatish vazifasi qo‘yilmaydi. Talabalar har bir materialning maqomini, qaysi da’voni ko‘tarishini va qaysi tekshirish yetishmasligini aniqlaydi. Mashq uchun yaratilgan misollar o‘quv namunasi sifatida belgilanishi kerak.

Guruh natijasi «manba pasporti, da’vo xaritasi, tekshiruv izohi, tuzatish bayoni»dan iborat qisqa dosye bo‘ladi. Pasport muallif va nashrni qayd etadi; xarita tarixiy fakt bilan hozirgi bahoni ajratadi; izoh mustaqil tasdiq va noaniq joylarni ko‘rsatadi; tuzatish esa birinchi xulosa qaysi dalil sabab o‘zgarganini tushuntiradi. O‘qituvchi faqat yakuniy to‘g‘ri javobni emas, tekshirishning qayta kuzatilish imkonini baholaydi. Birinchi javobdagi xatoni tuzatish mahorati yakuniy mahsulotda yashirilmaydi.

Mazkur mashqning pedagogik natijasini tekshirish uchun boshqa tarixiy mavzuga ko‘chirilgan topshiriq kerak bo‘ladi. Talaba faqat tanish misolning kalitini eslab qolmaganini ko‘rsatishi lozim. Kelgusi tadqiqotda yangi vaziyatdagi manbani topish, da’voni cheklash, muqobil talqinni ajratish va tekshirish izini yozish sifatlari mustaqil baholovchilar orqali qiyoslanishi mumkin. Hozirgi maqolada bunday sinov o‘tkazilmagan; laboratoriya shakli nazariy-metodik taklif maqomida qoladi.

MUHOKAMA

Taklif etilgan mezonlarga birinchi e’tiroz tekshirishning ko‘p vaqt olishidir. Bunga javob har bir materialni bir xil chuqurlikda tekshirish emas, tekshirish yukini da’voning oqibatiga moslashtirishdir. Tarixiy shaxsning qarashi yoki voqea haqida jiddiy yangi da’vo qo‘shimcha dalil talab qiladi; ochiq belgilangan umumiy izoh uchun qisqaroq tekshiruv yetishi mumkin. Biroq vaqt tanqisligi uydirma iqtibos yoki noto‘g‘ri mualliflikni maqbul qilmaydi. Asosiy manba topilmaganida taqdimotning cheklovi yozilishi lozim.

Ikkinchi e’tiroz raqamli merosni himoya qilish institutlarga ortiqcha talqin vakolati berishidir. Maqola bu xavfni tuzatish va e’tirozning ochiq tartibi bilan cheklaydi. Institutning rasmiyligi dalilning o‘rnini bosmaydi, norasmiy mualliflik

esa materialni avtomatik yolg‘on qilmaydi. Nashr etilgan xulosaga qarshi yangi hujjat ko‘rsatilsa, u mazmunan ko‘rib chiqiladi. Qadrli tarixiy merosni asrash uning ilmiy tekshiruvdan daxlsiz bo‘lishi emas, unga oid da’volarning javobgarlik bilan berilishini anglatadi.

Uchinchi cheklov manbalar korpusining hajmi va turidir. Mahalliy ishlar tarixiy hamda metodik kontekstni beradi; xalqaro epistemologik manbalar raqamli ishonchlilik muammosini tushuntiradi. Ularning hech biri taklif etilgan laboratoriyaning O‘zbekiston oliy ta’limidagi samaradorligini bevosita tasdiqlamaydi. Manbalar o‘rtasidagi qiyosdan amaliy retseptga o‘tish uchun sinov va qayta ishlash talab qilinadi. Shu sababli jadvaldagi tartib umummajburiy standart emas, dalil va talqinni ajratishga xizmat qiladigan loyihalash vositasidir.

XULOSA

Tarixiy haqiqat va jadid merosini raqamli manipulyatsiyadan himoyalash epistemik aniqlik bilan erkin talqinni bir-biriga qarshi qo‘ymasligi kerak. Tadqiqot atributsiya, kontekst, mantiqiy xulosa va taqdimot maqomini farqlash asosida to‘rt bo‘g‘inli tekshiruv tartibini taklif etdi. Raqamli mashhurlik, texnik ishonarlilik va institutsional obro‘ dalilning mustaqil tekshiruvini almashtira olmasligi asoslandi. Shu bilan birga, shubhaning o‘zi haqiqatni inkor etish uchun yetarli dalil emas.

Pedagogik hissa sifatida manba pasporti va tuzatish iziga tayangan tahririy laboratoriya ishlab chiqildi. Uning maqsadi tayyor javobni topishdan ko‘ra, tarixiy da’voni mas’ul ifodalash, noaniqlikni tan olish va tekshirish natijasida o‘z hukmini o‘zgartirishni o‘rgatishdir. Kelgusi tadqiqot mazkur tartibning boshqa tarixiy mavzularga ko‘chishi, baholovchilararo kelishuv va o‘quv yukiga ta’sirini tekshirishi kerak. Maqola mavjud manipulyatsiyalarning miqdori yoki texnik aniqlash samaradorligi haqida natija bermaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dalieva M. The contribution of the Jadids to the formation of Uzbek media // Lingua Spectrum. Vol. 11, No. 1. 2025. (p. 420–425).
2. Satibaldieva N. A Corpus-Based Analysis of Uzbek Jadid Texts // Web of Teachers: Inderscience Research. Vol. 3, No. 4. 2025. (p. 44–52).
3. Труфанова Е. О. Человек и его память в цифровизирующемся мире // Вестник Челябинского государственного университета. № 8 (454). 2021. (p. 30–38). DOI: 10.47475/1994-2796-2021-10804
4. Лисенкова А. А. Трансформация идентичности в цифровую эпоху // Вопросы философии. № 3. 2020. (p. 65–74). DOI: 10.21146/0042-8744-2020-3-65-74
5. Beer D. The social power of algorithms // Information, Communication & Society. Vol. 20, No. 1. 2017. (p. 1–13). DOI: 10.1080/1369118X.2016.1216147
6. Cassam Q. Bullshit, Post-truth, and Propaganda // Political Epistemology. Oxford: Oxford University Press. 2021. (p. 49–63). DOI: 10.1093/oso/9780192893338.003.0004
7. Rini R. Deepfakes and the Epistemic Backstop // Philosophers’ Imprint. Vol. 20, No. 24. 2020. (p. 1–16).
8. Fallis D. The Epistemic Threat of Deepfakes // Philosophy & Technology. Vol. 34. 2021. (p. 623–643). DOI: 10.1007/s13347-020-00419-2